

SAMVETSFRIHET OCH DEMOKRATI

En startpunkt för den moderna demokratis första trevande försök på 1500-talet och efterföljande sekler var tron på individens samvetsfrihet. Det var en humanistisk människosyn där individens självupplevda människovärde och frihet för det egna samvetet var helt avgörande: för religionsfriheten, för yttrande- och mötesfriheten, för rösträtten. Denna nästan bortglömda utgångspunkt för demokratin spelade en viktig roll för DemokratiAkademin.

Vi kunde uppleva det som att vi upptäckt samvetets avgörande betydelse för demokratin, i samma anda som Amnesty som verkar för samvetsfångars frihet. Amnesty och Ordfront (som först hette U-aktionen) var stormsvalor, först ut bland alla nya organisationer som förebådade det antiauktoritära 60-talet. Kanske en sekulär motsvarighet på det sena 1900-talet till frikyrkan i Sverige på 1800-talet.

Dissidenten och baptisten Roger Williams hade 350 år före oss lagt grunden genom att hävda att samvetsfriheten var något alla människor ägde av sig själva, oberoende av vad kung, kyrka, stat och all överhet ansåg. Ett seminarium 1995 om samvetsfrihet och demokrati blev upptakten till en lång och fruktbar samverkan mellan Ordfront, DemokratiAkademin och frikyrkornas Teologiska Högskolan.

För väckelsens folk fanns det inga heliga dogmer, allt kunde nagelfaras och omprövas, skriver Mats G. Hansson, dåvarande rektor på Teologiska Högskolan. Det är ett arv som är lika revolutionerade idag som det var bland de fattiga fiskarna och bönderna i Blekinge för hundra år sedan. Enligt antropologen Brian Palmer skapar civilt mod moralisk auktoritet.

L.E.

Leif Ericsson:

Samvetsfrihetens avgörande roll för demokratins födelse (1995)

1.

Rubriken för mitt föredrag skulle också kunna vara: Har Europa glömt bort hur dess demokrati en gång kom till?

Samvetsfrihet är väl inte längre någonting vi brinner för. Som vi riskerar hushållsekonomin, radhuset, familjen eller karriären för. Samvetsfriheten har vi överlåtit på de samvetsömma att sköta. Och samvetsöm har fått samma, lite nedsättande, klang som skoskav. Som något som går över. Antingen genom att man byter sko – den samvetsömme unge vapenvägraren kommer säkert på andra och bättre tankar vad det lider när han blir äldre – eller att man går ut skon, samvetet, efter hand så att det blir rymligare och problemet med ömheten försvinner.

Med vår praktiska inställning till akut samvetsnöd kan det vara svårt att förstå den roll som samvetsfriheten, samvetsrätten, spelat för tillblivelsen av de demokratiska styrelsesätten i Europa och Nordamerika.

Det kan vara svårt att förstå varför de första orden i rättighetsförklaringen i USA:s författning är ett förbud för kongressen att stifta lagar som gäller religiösa frågor. Hur kommer det sig att författningen börjar på det sättet?

I kampen för demokratin kan man tydligt följa hur människor inspirerats varandra med samvetsrätten genom historien. Till exempel hur Nelson Mandela och Václav Havel inspirerats av Martin Luther King, som i sin tur inspirerades av Gandhi, som inspirerades av Henry David Thoreau, som inspirerades av Thomas Paine och Richard Price, som i sin tur inspirerades av kväkaren John Woolman och sökaren Roger Williams. Som i sin tur inspirerades av sina föregångare, och så vidare.

2.

Jag är uppvuxen på Lidingö och tillbringade åtskilliga söndagsförmiddagar i Lidingö kyrka. Trosbekännelsen blev efterhand ett allt större bekymmer för mig och jag uppfann en metod där jag kombinerade mitt växande tvivel med ett hyggligt uppförande. För varje ny högmässa var jag tyst vid de passager och ord som jag inte längre kunde acceptera. Så småningom stod jag upp och rabblade nästan bara prepositioner och bindeord.

Föredrag av Leif Ericsson vid seminariet »Är demokratins tolerans slut?« på Teologiska högskolan den 23.3-24.3 1995

När jag sedan längre fram i livet upptäckte att demokratins historia rent av kunde skildras i religiösa termer, ja till och med kunde berättas genom några prästers livshistoria, gladdes det mig. Nu kunde jag börja fylla på trosbekännelsen med egna ord. Att läsa en trosbekännelse som börjar »Vi tro på« och sedan fortsatte med »och ...på ... hans ... vår ... vilken ... är ... av ... född ...« och så vidare hade känts lite futtigt.

En gång skulle jag vilja få skriva några särdeles demokratiska prästers livshistoria. En av dem är den idag obekante Richard Price som i England på 1700-talet retade gallfeber på Edmund Burke, en man vars idéer tycks mindre bortglömda idag.

Kyrkoherden Richard Price höll en predikan den 4 november 1789 – alltså ett kvartal efter att den franska revolutionen inletts med att Bastiljen stormades i Paris, och bara en månad efter att drottningen Marie Antoinette oförstående utropat »Varför äter dom inte kakor?«, när 6.000-7.000 kvinnor strömmade till slottet i Versailles och krävde bröd. Det var för övrigt dessa demonstrerande kvinnor som tvingade kungen att utan invändningar acceptera och skriva under den Deklaration om medborgerliga och mänskliga rättigheter som den franska nationalförsamlingen antagit.

Sin predikan höll Price på »The Revolution Society« i London. Revolution betydde på den tiden inte blodigt uppror som idag utan snurra runt, vända upp och ned på, omvälva. Revolver heter det inte för att man kan skjuta ihjäl folk med den, utan för att det går att snurra på patronmagasinet.

Den fromme Richard Price hade gett sin predikan rubriken »Discourse on the Love of our Country«, alltså diskussion om kärleken till vårt land. Price hävdade att av rätten till samvetsfrihet följde rätten att motstå godtycklig maktutövning. Price hävdade att engelsmännen saknade en författning som gav dem lagstadgad religionsfrihet och rösträtt, men att samvetsfriheten – som stod över alla av människor stiftade lagar – gav varje människa rätten att följa sitt samvete mot orättfärdiga lagar. Price prisade den franska deklARATIONEN om medborgerliga och mänskliga rättigheter som slog fast att syftet med all politisk sammanslutning är att bevara människornas naturliga och omistliga rättigheter. I deklARATIONEN stod också rätten till motstånd mot förtryck inskriven.

Richard Price hoppades – och många med honom i England – att den franska revolutionen skulle sprida sig till England. Han hoppades att den franska revolutionen var förebudet om en allmän europeisk frihet.

Men just detta perspektiv skrämde slag på Edmund Burke. Han dundrade i det engelska parlamentet att fransmännen »skapade och nedtecknade ett slags inrättning och koncentrat av anarki vid namn Mänskliga rättigheter ... denna rättighetsdeklARATION var värre än dårskap ... eftersom i dess namn

förstördes systematiskt all auktoritet vad gäller tankar, religiösa eller medborgersliga, hos folket. Genom denna galna deklaration kastade de staten över ända.« Edmund Burke skrädde inte orden.

Edmund Burkes oro gör att han sätter sig ned och skriver boken *Reflektioner om den franska revolutionen*, den bok som kom att bli – med förre höger- eller moderatledaren Gunnar Heckschers ord – konservatismens klassiker. Där går han till angrepp mot Richard Price' predikan. Price hade ställt mänskliga rättigheter över hävdvunna rättigheter och det uppfattade Burke som ett dödligt hot mot ärftlig makt och egendom. Burke skrev: »Den franska revolutionen är den mest uppseendeväckande händelse som hittills inträffat i världen« och han polemiserade hårt mot de tre grundläggande rättigheter som det engelska folket enligt Price skulle ha: rätten att välja egna styresmän, rätten att ställa dem till svars för misskötsel och rätten att själva välja styrelseskick. Burke hävdade: »Vad gäller den andel i makt ... som varje individ bör ha i statens affärer så måste jag förneka att den hör till [människornas] ursprungliga rättigheter.«

Men dissidenten Price härledde dessa rättigheter, de allmän-mänskliga individuella rättigheterna, från samvetsrätten. Det var han inte ensam om att göra.

Thomas Paine – den till Amerika utvandrade engelsman som mer än någon annan vann amerikanerna för idén om att frigöra sig från England bland annat med det svår bemötta argumentet att »det är orimligt att en kontinent ska regeras av en ö« – denne Thomas Paine elektrifierade Englands befolkning med sin bok *Människans rättigheter* som under några få år på 1790-talet spreds i en större upplaga än någon annan bok sedan boktryckarkonsten uppfanns. Större än Bibelns. Efter 10-15 år hade var tionde person i England ett eget exemplar av hans bok.

Paine spelade inte bara en avgörande roll för de nordamerikanska koloniernas frigörelse från England; trots att han var engelsk medborgare blev han invald i franska Nationalförsamlingen och fick av den uppdraget att arbeta fram en författning. Tillsammans med Benjamin Franklin skrev han den nybildade staten Pennsylvanias författning.

Thomas Paine var bekant med Richard Price och hade lyssnat på hans utläggningar om samvetsfriheten som en naturlig rättighet. Sin bok *Människans rättigheter* skrev Paine som ett svar på Edmund Burkes angrepp på Price och den franska revolutionen. Paine var en mästare i att formulera sig klart – och samtidigt fränt och roligt. I sitt försvar av den franska författningen – och som kritik av den engelska – skrev han så här:

Franska författningen har avskaffat såväl den religiösa toleransen som intoleransen, och istället satt en allmän samvetsfrihet.

Tolerans är ej motsatsen till intolerans, utan en förvanskning därav. Bägge äro de despotier. Den ena tager sig rätten att stävja Samvetsfriheten, den andra att bevilja den. Den ena är påven väpnad med eld och risknippa, den andra är påven som beviljar eller säljer avlat. Den förra [intoleransen] är kyrka och stat, den senare [toleransen] kyrka och handel. Men Toleransen kan betraktas i långt skarpare belysning ... Den samvetsfrihet som [människan] kräver syftar ej till att tjäna henne själv, utan hennes Gud. - - - Toleransen ställer sig sålunda --- mellan Gud och Människa... Skulle ett parlament«, fortsätter Paine, »besluta att bevilja Gud friheten att få bli dyrkad av en Jude eller Turk, skulle människor häpna och kalla detta hädelse. Ett ideligt omkväde i Herr Burkes bok är 'Kyrka och Stat' ... att kyrka och stat i varje land bör förenas... [Men] Genom att korsa kyrkan med staten alstras ett slags mulåsa, som endast förmår söndersparka något, men ej fortlanta sig, vid namn den Den Lagfästa Kyrkan. Inkvisitionen i Spanien har ej sitt ursprung i religionen, sådan hon var i begynnelsen, utan i denna mulåsa framavlada av kyrka och stat. Häxbålen på Smithfield ... drev ... Kväkare och Dissenters till Amerika. Förföljelse är intet ursprungsdrag i någon religion; men den är städse ett starkt påfallande drag i alla lagfästa religioner. /Franska/ Nationalförsamlingen har avskaffat [dena Herr Burkes doktrin om kyrka och stat], och liksom Amerika lagfäst allmän samvetsfrihet och allmän medborgarrätt.

3.

Inom industrin används ordet tolerans för att beskriva hur stora avvikelser i hållfasthet, precision etc som accepteras. Detta är innebörden i ordet tolerans. Hur stora avvikelser man är beredd att acceptera. Ändå har ordet idag fått en positiv innebörd, trots att Thomas Paine och franska revolutionen ställde tolerans i motsättning till en allmän samvetsfrihet.

Thomas Paines precisa tolkning av ordet tolerans hade då redan en lång tradition i England. Etthundrafemtio år före Thomas Paine hade den engelske prästen Roger Williams beskrivit tolerans så här: Tolerans innebär att en religiös riktning anser sig stå över andra, som den i sin nåder accepterar: tolerans är en gåva från den överlägsne till den som betraktas som underlägsen på rättighetsskalan.

Denne Roger Williams, en annan av mina favoritpräster, är nästan totalt okänd i Europa trots att han samsas med Luther, Calvin och de andra farbrö-

derna i det stora Reformationsmonumentet i Genève, och trots att han i USA uppfattas som en av grundarna, jämförbar med George Washington.

Den engelske kungen Charles I hade 1629 skärpt förföljelserna mot religiöst oliktankande och upplöst parlamentet, för att det varnat honom för att försöka återinföra katolicismen och för att höja skatterna utan parlamentets medgivande. Året efter emigrerade den nyutexaminerade prästen Roger Williams med sin fru till kolonin Massachusetts i Nordamerika. En koloni som blivit en tillflyktsort för puritaner.

Det är där i Nordamerikas vildmark som Roger Williams utvecklar sin syn på samvetsfrihet, på demokrati och på förhållandet mellan samvete och medborgerligt styre, mellan religion och stat. Tankar som kom att få en avgörande betydelse för att USA skulle bli en demokrati, och för tillkomsten av franska revolutionens Deklaration om medborgerliga och mänskliga rättigheter.

Kort efter att Roger Williams hade kommit till Massachusetts och valts till präst i det lilla samhället Salem söder om Boston hade den kyrkliga styrelsen över Massachusetts förkastat utnämningen av honom. Salems församling stod emellertid på sig, den ville ha Roger Williams som sin präst och dessutom ansåg den att det var dess ensak och att de hade rätt att välja sin egen präst. Konflikten skärptes snabbt. Styrelsen för Massachusettskolonin var religiös, kolonin skulle styras av rättänkande puritaner, och den tolererade inte att falska profeter vilseledde församlingarna. Roger Williams och hans församling ignorerade styrelsen som beslöt att landsförvisa honom ut ur kolonin.

Roger Williams förekom verkställandet av denna landsförvisning genom att fly med sin familj och köpa ett litet markområde söder om Massachusetts gräns av Narragansettindianernas hövding. Williams hade goda kontakter med indianerna. Han författade det första lexikonet mellan engelska och det lokala indianspråket.

I polemik mot kung Charles och Massachusetts styrelse hade han hävdat att kungen inte kunde ge kolonisterna rätt till marken eftersom det var indianerna som ägde den. En tanke som den kyrkliga styrelsen för Massachusetts inte kunde acceptera.

Roger Williams hade också hävdat att kung Charles var en lögnare när han tackade Gud för att han var den förste kristne prins som upptäckte Amerika och att kung Charles hädat när han hävdade att Europa var kristet, att det var den kristna världen.

Hädelse var ett av de värsta brotten mot den engelska kyrkan. Som nioåring hade Roger Williams upplevt hur två hädare hade bränts på bål på Smithfield nära hans föräldrahem i London, dömda för att de hävdade att kyrkan inte hade någon myndighet över dem och att Jesus inte var Guds son. Det var de häxbål

som Thomas Paine pekade på nästan två hundra år senare i boken *Människans rättigheter*.

Själv hade Roger Williams blivit förvisad mitt i vintern ut i vildmarken. Nu anklagade han kungen för att vara hädare. Till Roger Williams slöt sig andra förföljda och man bildade kolonin Rhode Island, som grundades på absolut samvetsfrihet, demokrati, en man en röst, allmän valbarhet, årligt val av styrelse, majoritetsprincipen och principen att den medborgerliga styrelsen inte hade rätt att befatta sig med samvetsfrågor.

För Roger Williams var »samvetet en övertygelse i hjärtat och tanken hos människan, som tvingar honom att döma ... och handla ... Detta samvete finns mer eller mindre hos hela mänskligheten, hos judar, turkar, katoliker, protestanter, hedningar etc.«

Sedan det antika Grekland, som kallade sig en demokrati, fram till slutet av 1700-talet känner vi endast till två fall då ordet demokrati använts för att beteckna ett styrelseskick där hela folket har makten. Det ena är när Martin Luther kallar Schweiz en demokrati. Det andra är kolonin Rhode Island som vid mitten av 1600-talet betecknar sitt eget styrelseskick som en demokrati.

Ingen annan koloni i Nordamerika var vid denna tid en demokrati, utan de styrdes av enväldshärskare, var teokratier som till exempel Massachusetts och Connecticut – kopior på Gamla Testamentet och Israels teokrati, de var styrda av prästjuntor som Virginia, var aristokratier, feodalt styrda, som Carolina och New York, eller var monarkier.

Rhode Island var undantaget. Denna lilla koloni har haft lika stor betydelse som föredöme för Nordamerikas och Europas demokratiska utveckling som Aten.

Roger Williams skäl till att utforma kolonins styrelseskick demokratiskt var religiösa. Eftersom varje människa själv upprättade kontakten med Gud och hade att följa sitt eget samvete, måste kolonin organiseras så att var och en kunde följa sin egen övertygelse. Därav följde principen en man en röst. Precis som kväkarsonen Thomas Paine argumenterade hävdade Roger Williams att det var höjden av hädelse när en mänsklig myndighet stiftade lagar för hur man skulle tillbedja sin Gud, eftersom en världslig makt då trädde mellan människan och Gud.

Under ett besök Roger Williams gjorde i England för att söka skaffa Rhode Island rättighet som självständig koloni gentemot grannkolonierna, skrev han flera skrifter riktade till det engelska parlamentet med budskapet att det skulle införa absolut samvetsfrihet. Han hävdade att »Jesus vilja är att de mest hedniska, judiska, turkiska, eller antikristna samveten och deras gudskyrtan skall garanteras alla människor i alla länder«. Han argumenterade för att ka-

toliker fritt skulle få utöva sin religion och att judar skulle tillåtas invandra till England och få leva fritt och fredligt.

Roger Williams uppmanade parlamentet att inse den avgörande skillnaden mellan att å ena sidan en stat garanterar oliktankandes samvetsfrihet och å andra sidan alla människors naturliga och lika rätt till denna samvetsfrihet.

Ty människorna är av naturen utrustade med samvetsfrihet, yttrandefrihet och så vidare. Staten kan inte ge människorna dessa friheter, som de redan har av sig själva. Istället är det samhällenas uppgift att trygga dessa friheter och det är förbjudet – ty det vore en hädelse – att inskränka den.

I verkligheten är samvetet alltid fritt, så som tanken är fri från varje direkt inblandning av medborgerlig eller kyrklig makt. Tankar är fria, samvetet ligger bortom regeringars räckvidd. Men med ett enda undantag hävdade alla samtida stater och regeringar – inte minst Sverige som förde trettioåriga kriget – att de hade rätt att bestämma den religiösa tron för sitt folk. Undantaget var Rhode Island.

Men det engelska parlamentet beslöt att istället bränna Roger Williams bok som han gett titeln *Den blodiga dogmen att förfölja i samvetets namn*. Straffen för hädelse, för uppror i ord mot Gud, var stränga. Det var dödsstraff för påståenden som »Det finns ingen Gud«, »Sonen är inte Gud«, »Jesus är inte återuppstånden från de döda«, för att förneka någon person i treenigheten, eller att påstå att Bibeln inte var Guds ord. Det var också en hädelse att hävda att alla människor kunde bli frälsta, att människan hade en fri vilja, att den engelska kyrkan inte var en sann kyrka. Slapp man undan dödsstraffet kunde istället straffet bli att bokstäverna S.L. brändes in på kinderna. S.L. var begynnelsebokstäverna i domen *Seditious Libel*, Upproriskt smädande.

Mot ett parlament som stiftade sådana lagar hävdade Roger Williams: »Kungar kan inte få annat än vad Parlamentet ger dem, och Parlamentet kan inte ge dem annat än vad folket ger sina representanter i Parlamentet; och det kan inte vara någon andlig och själslig makt.«

Men denna demokratiska inställning som gav makt åt gemene man frontal-kolliderade med synen att makten skulle ligga kvar hos ett utvalt fåtal som skulle leda hopen, folkets massa. Och i England krossades demokratidrömmarna.

4.

Efterhand som allt fler religiösa dissidenter, oliktankare, sökte sig till Rhode Island utvidgades kolonin genom att fler landområden köptes av indianerna. Till Rhode Island kom inte bara anhängare till allsköns puritanska sekter såsom gormare, sökare, baptister, kväkare, anabaptister, familister, millenarister utan också judar från hela världen. Till den absoluta samvetsfriheten

hörde inte bara yttrandefriheten och tryckfriheten utan också rätten att få en fristad undan förföljelse, rätten till asyl. Grannkolonierna Connecticut och Massachusetts uppfattade Rhode Island som befolkad av samhällets avskum.

I Massachusetts hade man infört dödsstraff för hädelse och för kväkare. Men i Rhode Island tog man samvetsfriheten på allvar. När en viss Mr Ver-ein förbjöd sin fru hennes religionsutövning fråntogs han rösträtten och blev bötfälld. Endast Rhode Island saknade lag mot hädelse. I Maryland gällde la-gen om tolerans endast kristna som bekände sig till läran om treenigheten, men dödsstraff för unitarianer, judar, icke troende och för dem som förnekade Jungfru Maria. 1697 års lag i Massachusetts straffade hädelse med bränn-märkning med ett »B« (för Blasphemy), stympning av tungan, symbolisk av-rättning med mera.

5.

Innebörden av absolut, eller allmän, samvetsfrihet och religionsfrihet och av en fullständig åtskillnad mellan religiösa frågor och en medborgerlig styrelses befogenheter var emellertid inte, enligt Roger Williams, att man kunde göra vad som helst i religionens namn.

Samvetsfrihetens gränser gick där man skadade andra människor och den civila, medborgerliga myndighetens befogenheter kunde inte upphävas ge-nom att man helt simpelt skyllde på att man följt sitt samvete. Under många år var Roger Williams den valde ledaren för kolonin Rhode Island och som sådan slog han ned till exempel på kväkare som i religionens namn sålde sprit till indianerna eller sådana som utnyttjade religionen som täckmantel för att till-skansa sig själva ekonomiska fördelar.

Det finns alltsedan tillkomsten av Rhode Island en stark moralisk och ju-ridisk tradition i USA där man söker särskilja vad som är en samvetsfråga, en religiös fråga, och vad som är en medborgerlig. Det är inte alltid så lätt, men det är möjligt. Vi är nog betydligt ovanare.

Ett litet exempel: I ett rättsfall i USA för några år sedan gällde frågan om det var ett övergrepp mot konstitutionens första tillägg – det där kongressen för-bjuds att stifta lagar i religiösa frågor – att döma en motorcyklist som struntat i tvånget att använda hjälm. Hans religion påbjöd bärandet av en viss huvud-bonad och den gjorde det stört omöjligt att få på sig hjälmen. Domstolen bötf-ällde motorcyklisten med motiveringen att påbudet om hjälm enbart syftade till att förhindra allvarliga skallskador och inte gällde religiösa förhållanden.

6.

Det tankemässiga innehåll – att människan äger av sig själv samvetsfriheten – och den juridiska form – att staten inte ger människorna friheten utan har att skydda den och inte får inskränka den – som kolonin Rhode Island gav samvetsfriheten i sin författning kom att bli till en gjutform – en modell – för de författningar som kom till under sjuttonhundratalet – och är det än idag. Med undantag för Rhode Islands författning gällde de nordamerikanska koloniernas vidsträckta rättigheter bara de rättroende, inte alla invånare.

Men USA:s författning, som antogs 100 år efter Roger Williams död, följde Rhode Island föredöme och formulerades som en katalog över alla medborgares lika rättigheter och skyldigheter; och sedan följde den franska revolutionen efter med sin Deklaration om medborgerliga och mänskliga rättigheter; vilken i sin tur är en av de främsta förebilderna för FN:s deklaration om mänskliga rättigheter drygt 150 år senare.

7.

Samvetsfriheten och yttrandefriheten kunde inte separeras för dissidenter som Roger Williams, dessa i grunden religiösa människor. De var ofta fundamentalister i vår moderna betydelse av ordet. De gick till Bibeln för att söka sanningen, Bibeln var det uppenbarade ordet, Guds ord. Sådan var Roger Williams syn på Bibeln och han blev oerhört provocerad av kväkarna som blivit talrika i Rhode Island, eftersom de i likhet med andra udda sekter fördrivits från de konformistiska grannkolonierna. Vid 1600-talets mitt var inte kväkare det stillsamma släkte vi känner idag utan de kunde rusa runt nakna i extas i Providence – vilket Rhode Islands huvudstad döpts till, alltså Guds Försyn. Öknamnet kväkare fick de av sina belackare för att de kväkte som grodor.

I reformationen fanns tanken att varje människa hade förbindelse med Gud, någon mellanhand behövdes inte i form av präster till exempel. Kväkarna tog ett steg till och förnekade att Bibeln var Guds ord. Varje människa kunde känna Guds röst inom sig, varje människa hade ett inre ledljus som vägledde henne och Bibeln var ingen nödvändig kunskapskälla för att få frälsning. Istället kunde kväkarna sitta tysta och ställa sig upp och vittna när inspirationen, anden, kom över dem.

Denna intuitiva gudstro raljerade Roger Williams över – kväkarna iddes inte skilja på om det var onda eller goda andar som flög i dem, sa han – och när kväkarna vid flera tillfällen vägrat att försvara staden Providence vid indianöverfall utan tvärtom släppt in angriparna som brände staden, blev Roger Williams så härsken att han utmanade kväkarna i Rhode Island. Han och kväkarna utlyste en allmän debatt i två gånger tre dagar. Den 9 augusti 1672 rodde

den nu 70-åringe Roger Williams de fem milen in till hamnstaden Newport där man bokat in sig i stans största samlingslokal som blev sprängfull av åskådare. I tre dagar gick så Roger Williams till angrepp mot de i hans ögon heltokiga kväkarna, »den förbannade sekten« kallade han dem, och retade upp de tre kväkarledarna han ensam debatterade mot så att de och en stor del av åhörarna började skrika och gapa och sjunga så fort han sa något som de inte gillade. På andra dagen var han så trött att han tog felsteg och vacklade varpå publiken gallskrek och översköljde honom med glåpor. Ungefär som vid slutspelen i ishockey tog man efter denna vilda tre ronder långa debatt ett par dagars vila, varpå nästa match utspelade sig i Providence, också den för fulla hus.

Roger Williams hade förgäves försökt att få en stenograf att teckna ned debatten. Istället rodde han direkt hem när debattdagarna var över och med stöd av sitt tränade minne skrev han ett utförligt referat av hela debatten inklusive beskrivningar av den upphetsade stämning som rått. Detta religiösa boxningsreferat på åtskilliga hundra sidor publicerade han sedan med titeln *Georg Räv rökt ut ur sitt gryt* (den främste kväkarledaren hette George Fox). Kväkarna gav honom skriftligt svar på tal och anklagade honom både för att stirra sig blind på Bibeln och för att vackla i sin tro eftersom han under sitt liv varit baptist, anabaptist, sökare med mera och på äldre dagar inte bekände sig till något existerande trossamfund över huvud taget.

Som självutnämnd domare får jag nog beteckna utgången av debatten som oavgjord. Men det intressantaste är tillvägagångssättet: en öppen debatt, utan minsta försök från någon – allra minst från Roger Williams som var något av ålderspresident i Rhode Island – att förbjuda eller tysta sina meningsmotståndare. Det var i samtalet med hjälp av argument, om än stenhårda och hånfulla och raljerande, som motståndarna skulle förmås att komma till klarhet.

I hög grad var det samhällets bottenskikt som hade samlats i Rhode Island – utkastade, utvisade. Inte alla kanske av gudfruktiga skäl, men Rhode Island fick rykte om sig att vara tillflyktsorten framför andra på jorden för fördrivna.

Ungefär samtidigt som denna vilda debatt rasade i Rhode Island drabbas John Bunyan – han som skrev *Kristens Resa*, kristenhetens näst Bibeln mest spridda bok – av en helt annan behandling.

Tio år efter att Roger Williams flytt till Nordamerika bröt censuren samman i England och landet svämmade under några år över av böcker och pamfletter och man diskuterade allt upptänkligt. Bunyan berättar hur man nu frågade varandra om himmel och helvete existerade, om domens dag någonsin skulle komma, om Bibeln verkligen var Guds ord eller »inte snarare en fabel eller fyndig historia«, »uttänkt av skickliga män« för att hålla »fattigt, okunnigt folk« i underkastelse. Efter ett tiotal år kom repressionen så åter, den så

kallade restaurationen, med stränga fängelsestraff, stympling av tungan på den som hädade osv.

Bunyan hade hunnit bli en framgångsrik predikant och han ställdes nu inför valet att inte mer predika eller hamna i fängelse. Han ansåg att predikandet var en kallelse från Gud och valde därför fängelset.

Så här var hans predikostil: »Världens stora struttar fram och tillbaka på gatorna ... de jagar och horar.« »Fler drängar än herrskap kommer att inträda i himmelriket.« I sin bok *Herr Ondmans liv och död* lät han utslunga att Den Heliga Skrift är »som en näsa av vax, man kan göra vad man vill av den«. Bunyan använde avsiktligt ett enkelt språk. »Ord som går lätt att begripa«, skrev han, »träffar ofta prick, medan ett högt och lärt språk bara försvinner i luften.« »Guds barn«, sa han spydigt, »är inga gentlemän.« De »kan inte, som Pontius Pilatus, tala hebreiska, latin och grekiska«.

Bunyan satt fängslad i tolv år. Domaren betraktade honom som en »odåga«, den värsta i grevskapet. I *Kristens Resa* döms Trofast till döden för sin fräckhet att fråga efter varan Sanningen. Juryn bestående av »Herr Blind, Herr Oduglig, Herr Ondskefull, Herr Vällustvän, Herr Lösaktig« och så vidare kunde vara en av de restaurationsdomstolar som dömde Bunyan. Vid slutet av 1600-talet hade hädelse blivit ett brott mot staten England.

8.

Yttrandefriheten och tryckfriheten sprang ur religionsfriheten och samvetsfriheten. Idén om de mänskliga rättigheterna är ursprungligen en religiös idé. Den första författning och det första förverkligade styrelseskick som var demokratiskt med garanterade individuella allmänna rättigheter sprang ur en religiös syn på människan.

Men Europa och Nordamerika har ett dubbelt och motstridande arv. Mot arvet från prästerna Roger Williams och Richard Price står ett intolerant arv. Den främste tillskyndaren av tryckfrihet i England på 1600-talet var John Milton och han tog det som självklart att tryckfriheten inte kunde ges också till katolikerna.

Massachusetts lag från 1697 mot hädelse har inte upphävts. Så sent som 1977 var frågan uppe om lagen skulle upphävas, men så skedde inte.

När Europa idag tvekar inför försvaret av Salman Rushdie är det denna kluvenhet som lever kvar. Den principiellt bergfasta demokratin hann aldrig sätta sig i Europa innan den krossades på 1700-talet.

9.

Det var de frireligiösa som drev fram de demokratiska principerna under 1600-talet till ett första modernt men kort genombrott på 1700-talet. I den villrådighet som idag råder inom demokratiska samhällen har troende människor stor betydelse. Min känsla är att man oftare hittar en principiell hållning hos religiösa människor än till exempel bland politiker i allmänhet.

Demokratins historia är säregen. Det första betydelsefulla demokratiska experimentet historien känner till är det antika Aten. Ungefär 500-300 f.Kr., varade denna demokratiska epok, det var under dessa två århundraden som den grekiska högkulturen utvecklades med teater och filosofi.

Sedan går mer än 2 000 år innan vi kommer till nästa demokratiska epok: Vår egen tid, som brukar betecknas som »demokratins århundrade«. Än alltså bara ett knappt århundrade jämfört med grekernas två århundraden. Är demokratin en så sällsynt fågel i historien? I så fall bör vi inte ta dess seger eller fortsatta bestående för givet. Och vi bör lära oss uppskatta dess värdefullaste och mäktigaste utgångspunkt: samvetsfriheten.

Mats G. Hansson:

Moralens källor (1996)

När Anders Fall har ätit en anseelig mängd potatis med stekt salt sill och doppa av flottet från isterbiten, reser han sig, lägger ihop händerna och sträcker dem i höjden så att de nästan når upp till ryggåsbjälken i stugan och säger halvhögt: – Tack, tack käre Far! Så ser han på det lilla häftet där borta på bordet, som nyss anlänt från posten. Han skulle läsa det till kaffet. »Det väckte till liv tankar på hur upplysningen gick framåt. Där, i den lilla missionstidningen, som kom en gång i månaden, kunde man nu få läsa om missionärer och andra arbetare i vingården, om dem, som offrade sig för att utbreda evangelium [---] Ibland kunde det slumpa sig så, att man fick läsa även om andra saker, som hände ute i världen, och i förra numret hade det stått en bra bit om seder och bruk i Indien. En har det nå't till bra nu för tiden! En vet rakt inte, att en lever. Det finns då rakt ingen gräns för Guds godhet!«

Så skriver Fabian Månsson i *Rättfärdiggörelsen genom tron*, om väckelsens folk – bönder och fiskare i Småland och i Blekinge skärgård under slutet av 1800-talet och början av 1900-talet. Upplysning och tro, folkbildning och väckelse gick hand i hand. Tron fick människorna att bryta upp och tänka nytt. Inte sällan var kampen hård både mot präst och länsman. Fabian Månsson berättar om den legendariske predikanten Häst-August som predikade om syndafloden så att tanterna instinktivt lyfte på kjolarna för att inte bli blöta där de satt i bänken. Men det var inte rädslan som grep dem, det var tron. Det var just detta, att genom tron var de rättfärdiga. Med ansikten fårade av vind och väder och med händer som blivit hårda av arbetet med näten, att lägga ut dem på våren och sommaren och att laga dem på vintern. Man var gripen av tron, nyfiken på världen och man drevs av en sanningslidelse.

Fabian Månssons skildringar från den frikyrkliga rörelsens genombrott tecknar ett arv värt att ständigt försvara på nytt. Friheten att tolka, att samlas, läsa och samtala. Friheten att tänka nytt och ompröva. »Människovärdet vi fordra tillbaka« sjöng man i arbetarrörelsen. Inte sällan var det just frikyrkorörelsens folk som i början drev på i kampen för arbetarens rätt och värdighet. Rättfärdiggörelsen genom tron var tankegrunden för det självupplevda människovärdet. Alla var systrar och bröder i denna tro. I teologiska termer, som i läran om försoningen mellan Gud och människa, vände man sig mot tanken att Gud står på överhetens sida. Att varje människa har rätt att uppleva sig

Artikel av Mats G. Hansson publicerad i Ordfront magasin, 9 maj 1996

värdefull var den ideologiska grund som bar den frikyrkliga rörelsens protest, och rörelsen blev ett instrument för samhällsförändring och socialt omhändertagande. Man identifierade mål som stod bortom den omedelbara egenyttnan. Även om den kristna missionen rätteligen bör ställas till ansvar för det kulturförtryck den utövade i den västerländska imperialismens spår uppvisar dess Janusansikte också drag av altruism och människokärlek sprungna ur tanken på det självupplevda människovärdet som en av Gud given rättighet.

Varje människa hade rätt att hålla huvudet högt, men den frikyrkliga rörelsen skulle tyvärr ganska snart förvanska detta arv. Stoltheten omgärdades sakta men säkert med förbud och regler. Trosäventyret fick allt svårare att hävda sin plats bland allt fler trosprospoliser. Rättfärdiggörelsen genom tron fick ge vika för kravet på den »rena tron«. Under 1920-, 30-, och 40-talen användes församlingstukten som kraftfullt instrument i frikyrkorna för att kontrollera medlemmarnas livsstil och uppfattning i lärofrågor. I vissa församlingar uteslöts 50 av 100 döpta med hänvisning till sådana skäl. När rätten att ompröva och tänka nytt gömdes bakom tidsbundna trosdogmer och moraluppfattningar stelnade rörelsen. Följer man den klassiska sociologiska beskrivningen av Ernst Troeltsch om religiösa rörelser har man nu fullbordat resan från en upprorets moral till en nära liering med makten och den svenska statskyrkan eller till en sekteristisk tillvaro där man i lugn och ro kan odla den egna subkulturen.

I likhet med andra stelnade folkrörelser bekymrar man sig mer om hur man ska nå ut med sitt budskap än hur man ska nå fram till en levande dialog mellan människor som söker bärande livstolkningar och vill göra världen till en skönare och bättre plats att bo på. Väckelsens folk upplevde dogmer och trosutsagor som falsifierbara och inbjöd till »läseri« och studiecirkel. Paul Peter Waldenström formulerade i strid med det statliga prästerskapet en ny lära om försoningen och såg till att konstitutionen för Svenska Missionsförbundet kom att innehålla en portalparagraf som stadgade att var och en har rätt att under Andens ledning tolka skriften. Idag har mycket av arvet gått förlorat och den frikyrkliga rörelsens ledare ägnar sig åt att cirkulera sina dogmer medels pastorala brev. I trendkänsliga frågor kan man gå ut, men utsatta grupper som kristna homosexuella saknar stöd och Darwin är ännu inte rumsren. Någon glädje över att »upplysningen går framåt« är svår att skönja idag.

I den frikyrkliga rörelsens upprorstid kunde var och en fritt ösa ur troslivets och moralens källor. I dag finns en vilshenhet i samhället som delas av många. Vi har inte längre tillgång till moralens källor. Den moderna välfärdsstaten är expert på att slå mynt av sådana värden och behov som hälsa, avkoppling, and-

lighet, solidaritet och gemenskap. Allting går att sälja med mördande reklam, inte bara konserverad gröt, för att travestera Olrogs kända satir. De värdegemenskaper som uppstår är inte stabila utan är tillfälliga konstruktioner frammanade av opportunistiska trendsättare som snabbt sprider sina budskap via mediateknologins fiberfiler. När man går till tidningskiosken och försöker överblicka det kolorerade utbudet eller sätter på datorn och söker igenom någon av alla populärkulturens databaser, får man en speciell relief åt en iakttagelse gjord av Jacques Derrida. Han varnar för mediateknologin som inte bara förmedlar fakta utan också själva föreställningen om vad som är fakta. Det finns inget »läseri« där fakta och värden kan nagelfaras och omprövas. Moralens källor är utom räckhåll.

Sociologen Alan Wolfe har analyserat det moderna välfärdssamhället med utgångspunkt i frågan om vilken plats det finns för individen att forma och ta ansvar för sitt och andras liv (*Whose keeper?* 1989). Det marknadstänkande som övertar allt större del av våra liv uppfattas nog av de flesta lämna ett stort spelutrymme för varje individ. Den enskildes valfrihet uppges vara den värdemässiga grundbulten i detta tänkande. I själva verket förhåller det sig tvärtom. I marknadens modell är moralens källor fördolda och därför utom räckhåll för individen. Det är en osynlig hand som styr moralbildningen i samhället. Det är otydligt för människor både vilka normer som gäller, utöver den för dagen gällande trenden, och hur dessa normer formas. Den moraliske aktören är på ett mycket subtilt sätt omyndigförklarad i denna i grunden icke-participatoriska modell.

Omyndigförklarad är individen också i den andra modell för moralbildning som Wolfe diskuterar, *statens modell*. Skillnaden gentemot marknaden är här att den moraliska auktoriteten är klar och tydlig. Det är fullständigt klart vilka normer som gäller och vilka sanktioner som slår till om man bryter mot normerna. Också här är emellertid källorna för moralen utom räckhåll för medborgaren. Normer och regler uppkommer via dekret uppifrån. I Sverige får väl marknadsmodellen sägas dominera det moraliska landskapet men staten vill inte helt ge upp sin roll som normbildare. Särskilt bör man uppmärksamma hur det ökande etikintresset tas som intäkt för uppbyggandet av nya typer av etiska domstolar. Exempel på sådana är Statens Medicinsk-Etiska Råd, de djurförsöksetiska nämnderna, forskningsetiska kommittéer och en nyinrättad statlig nämnd för genteknikens etiska reglering. Ibland inrättas mer kortlivade etiska rådgivningsorgan åt staten, som när frågan om en eventuell bärning av Estonia skulle diskuteras. Samtliga dessa organ är föranledda av ett behov att diskutera viktiga moraliska frågor, men de tenderar snart att

övergå till en form av kvasi-juridiska institutioner som förlorar både de etiska och de juridiska beslutssystemens poänger.

Det finns en rad skillnader mellan etiska och juridiska beslutssystem. I båda systemen grundas beslut på principer och argument som skall vara allmän-giltiga och möjliga för var och en att överblicka och genomskåda, men det personliga ansvaret går längre inom etiken. Beträffande juridiken kommer man alltid till en punkt där individen är underordnad rättsinstansen. Vi kan skylla på rättsreglerna och komma undan. Inom etiken upphör aldrig det personliga ansvaret, vilket är en viktig poäng därför att man i etiska beslut kan och bör ta hänsyn till speciella omständigheter som i ett konkret fall motiverar en unik tolkning av en generell princip.

En viktig skillnad har med rättssäkerheten att göra. I juridiska beslutssystem ska man kunna få sin sak prövad i högre instans. Detta är uteslutet i etiska system. Där finns det inga moraliska experter utan det är argumentets styrka som avgör, oavsett vem som formulerar det. Problemet med de etiska nämnderna är att deras beslut i moraliska frågor får karaktären av ett juridiskt beslut. De kan emellertid inte överklagas och det personliga ansvaret riskerar att gå förlorat.

Vill man hitta ett alternativ till de två förhärskande modeller Wolfe diskuterar skulle man i den svenska kontexten kunna gå till folkrörelserna som värdegemenskap. Vad avser individens tillgång till normkällorna i folkrörelserna är bilden ingalunda entydig, detta beroende på hur långt de olika rörelserna fjärrat sig från tron och livet som ett äventyr och den fundamentala rätten att ompröva och tänka nytt. I den nu pågående moralfilosofiska diskussionen, där kommunitarismen förs fram som alternativ till den atomistiska synen på människan och moralbildningen, finns det skäl att påpeka att det inte bara är en fråga om att ta hänsyn till den kontext till vilken individen hör. I en del gemenskaper finns inbyggda uteslutningsmekanismer, och auktoritära ledare hävdar tolkningsföreträde i moraliska frågor. Man borde inte bara fråga sig vilka gemenskapssammanhang människor *hör* till, utan också vilka man *vill* *höra* till.

I en ideal modell enligt folkrörelsernas gamla snitt formar medborgargrupper provisoriska utopier där människors olikheter försvaras. Kännetecknande för dessa gemenskaper är att det finns en tilltro till varje människas förmåga att överskrida en självisk strävan och ta moraliskt ansvar för den andre. Deras syfte är inte att stöpa människor i samma form utan att möjliggöra för varje människa att skapa sin egen värld i gemenskap med andra. Det är inte konfor-

mitet utan samhörighet som eftersträvas.

Statens roll i moralbildningen har minskat, inte bara i östländerna. En viktig uppgift i den marknadsmoralitet vi nu lever i är att hitta kommunikationsvägar för moraliska samtal och prövning av olika livstolkningar mellan människor som är bärare av rörelsens etik. Vi hittar dessa människor i marginalerna bland nya och gamla folkrörelser, i kulturarbetarnas skara och bland dem som finner det mödan värt att fördjupa kultur- och samhällsdebatt i olika fora. I centrum står inbjudan till ett öppet, prövande och informerat samtal.

Leif Ericsson:

Har alla, även poliser och ministrar, rätt till samvetsfrihet? (2007)

Några månader efter president Bushs besök i Göteborg gav den socialdemokratiska regeringen klartecken till hemligt samarbete med CIA. Den svenska säkerhetspolisen överlämnade två egyptier på Bromma flygplats till CIA som i hemlighet flög dem till tortyr i Egypten. Avvisningen skedde den 18 december 2001 vid niotiden på kvällen.²

Beslutet att avvisa de två egyptierna Agiza och Alzery till tortyr i Kairo hade fattats på ett nästan fulltaligt extra regeringssammanträde vid lunch den 18 december: mötesordförande var statsminister Göran Persson, den som föredrog avvisningsärendet var utrikesminister Anna Lindh, närvarande statsråd var Lena Hjelm-Wallén, Margareta Winberg, Marita Ulvskog, Mona Sahlin, Björn von Sydow, Leif Pagrotsky, Thomas Östros, Ulrica Messing, Lars Engqvist, Björn Rosengren, Ingegärd Wärnersson, Britta Lejon, Lars-Erik Lövdén, Bosse Ringholm och Thomas Bodström.³ Endast två statsråd var frånvarande.

Inga bevis fanns för att de två egyptierna var terrorister. Avvisningen genomfördes utan att deras advokater var informerade.

Regeringen ljög senare om att de avvisade inte torterades i egyptiska fängelser. Regeringen ljög inför FN:s kommitté för mänskliga rättigheter och FN:s Tortyrkommitté som slog fast att avvisningen stred mot FN:s konvention mot tortyr. Den svenska regeringen kritiserades av FN för att man undanhållit information för advokaterna.

Ingen har trätt fram och tagit på sig ansvaret. Enligt Nürnbergprinciperna är de som fattat det formella beslutet ansvariga och straffbara, men det måste också finnas en faktisk orsakslänk till brottet. Åtminstone Anna Lindh och Göran Persson var sannolikt medvetna om att de gjorde sig skyldiga till ett brott och att de inte gjorde vad de kunnat för att stoppa avvisningen. Men också andra statsråd och regeringstjänstemän eller säkerhetspoliser kan vara ansvariga enligt Nürnbergprinciperna. Men ingen har ställts inför rätta.

I FN:s deklaration om mänskliga rättigheter står det i artikel 18 att var och en har rätt till samvetsfrihet. Plikten och rätten att följa sitt samvete mot

Föredrag av Leif Ericsson på Mänskliga Rättighetsdagarna 2007: Har alla, även poliser, rätt till samvetsfrihet?

2 Anna Wigenmark och Daniel Poohl, »Jag lever ett icke-liv« och Överlämnade till tortyr. Ordfront magasin 5/2004. Se även Anna Wigenmarks artikel i denna bok på sid 331.

3 Lena Sundström, *Spår* (2013), s 152

gällande lag och överordnades order slogs fast juridiskt av Nürnbergdomstolen, och skrevs in i Folkmordskonventionen 1948, Genèvekonventionen 1949, Tortyrkonventionen 1984 och i stadgan för Krigsförbrytartribunalen för f d Jugoslavien.

Enligt FN:s tortyrkonvention är det likställt med tortyr att utvisa någon till ett land som kommer att tortera personen. Och att tvinga någon att medverka till en sådan utvisning är i sig tortyr. Europakonventionens förbud mot tortyr har kommit att tolkas så att det likställs med tortyr att tvinga en människa att handla mot sitt samvete.

Den som får i uppdrag att utvisa någon till tortyr har enligt tortyrkonventionen en samvetsrätt att vägra utföra en sådan handling – en rätt att vägra lyda order. Till och med en skyldighet att vägra utföra en sådan order.

Så istället för att medverka till att Sverige avvisade de två egyptierna till tortyr i fängelse i Kairo så hade de svenska poliserna en samvetsrätt och en samvetsskyldighet att vägra lyda order. Hade de gjort det hade de blivit hjältar och Sverige hade rätat lite på rättssäkerhetsryggen – istället för att som nu fällas av FN:s tortyrkommitté.

Men varför följde de svenska poliserna och statsråden inte sina samveten?

Var det av okunnighet? Att de inte kände till innehållet i FN:s tortyrkonvention? Eller Europakonventionen? Eller Genèvekonventionen? I så fall är det illa ställt med kunskapen hos svenska poliser och statsråd och det kan enkelt rättas till. Genom att de till exempel får utbildning i mänskliga rättigheter och går på Mänskliga Rättighetsdagarna.

Men jag tror inte att det bara är bristande utbildning det handlar om. Det kan handla om bristande mod hos poliserna och ministrarna. Göran Perssons självträffande stil har många vittnat om, att statsråden uppträdde som en lydig skolklass. Men Anna Lindh som vi gärna vill tro det bästa om?

Alla har vi egen erfarenhet av att ens samvete gjort sig påmint någon gång. Det är en egenartad erfarenhet. Det brukar ofta beskrivas som en inre röst som anropar en eller mumlar till en. Vem är det som samvetsanropet är riktat till?

Ja, det är inte till den kontrollmekanism inom en som ser till att man rättar in sig i ledet och lyder order, lyder CIA som den socialdemokratiska regeringen. Snarare är det riktat till ens eget innersta själv som det kräver ett svar av. Utan att det självet kan luta sig mot eller ta skydd bakom någon auktoritet. Men självet försöker ofta gömma sig i uniformen, bakom tjänstetiteln, bakom befattningsbeskrivningen, bakom lagen. Samvetsanropet vill få ett svar som ens själv måste ge utan att hänvisa till något bortom självet, till en order, till ens professionalism, till ens uppdrag som tjänsteman. Gör man det ändå löses självet upp i ett osjälvständigt »man«. Som när man säger: »Man borde göra så

och så...« Man? Vem är det?

Ju viktigare ärende ju tydligare är det att samvetsanropet drabbar ens innersta själv. Min existens som själv står på spel. Om jag håller för öronen och vägrar lyssna på samvetsrösten riskerar jag att bli en liten lort – för att använda Astrid Lindgrens ord – och tvingas fortleva i en livslögn. Min skuld kan fås att falla i sömn, men nåde mig om den vaknar.

Men vem är det som anropar mitt innersta själv?

Människor som försökt att noga beskriva samvetsrösten har sagt att den kommer från en själv men ändå som utanför eller över en själv.⁴ Det är ett spännande mänskligt fenomen. Upplever jag det som att samvetsanropet kommer ovanför mig så ligger det nära till hands att tänka nästa tanke – det är Guds röst.

Men så behöver man inte tänka. Roger Williams, 1600-talsbaptisten som skapade begreppet samvetsfrihet och förebilden till den mänskliga rättigheten till samvetsfrihet – och till alla mänskliga rättigheter – ansåg inte att det var Guds röst utan en egenskap som finns hos alla människor. Mer eller mindre.

Var och en av oss kan försöka utforska hur vi upplever samvetsanropet.

Jag tror att det är vår mänskliga värdighet, vårt behov av att vara mänskliga, som utstöter samvetsanropet, eller mumlar fram det. Det är den värdigheten som hotas. Och därför anropar den ens innersta själv att skydda värdigheten. Den mänskliga värdigheten, eller människovärdet som vi oftare säger, är en upplevelse, en erfarenhet – inte ett abstrakt värde. Människovärdet måste upplevas. Om det hotas är ens själv illa ute.

Om jag inte kan uppleva eget människovärde kan jag inte uppleva andras människovärde heller. Därför står mycket på spel när en människa förlorar upplevelsen av sitt eget människovärde. Det är denna kärna i självet som utstöter samvetsanropet.

Det kan gälla både den människa som är utsatt och tjänstemannen som fattar beslutet eller expedierar ärendet – bägge måste erfara sitt människovärde annars löper bägge existentiella risker.

Inget är viktigare för ett samhälle än att göra det möjligt för varje människa att uppleva sitt eget människovärde.

Thomas av Aquino, som levde på 1200-talet, beskrev samvetsrösten som ett mumlande. Varför mumlande? För att samvetsrösten är svag hos människor? Eller kanske för att det avgörande inte är styrkan hos samvetsrösten utan modet hos den som anropas att mobilisera modet att våga lyssna på samvetsrösten.

4 Föredrag på Mänskliga Rättighetsdagarna i Malmö 2006 av Dirk De Wachter om Emmanuel Levinas.

Vad händer om ens själv vågar-lyssna-uppmärksamt-på-samvetsrösten? Jo då blir »man« ett eget själv, och vågar kunna-vara-sig-själv. Den som inser att han bär skuld för en handling kan uppleva »en rysning, över att vara identisk med sig själv«. ⁵

Samvetsrätten är oftast mycket större och vidsträcktare än »man« tror. Till och med i den nazistiska polisbataljon som utförde massmorden på judar på den polska landsbygden fanns det soldater som konsekvent vägrade att delta, och de slapp och fick inga straff. ⁶

Samvetsfriheten är den mänskliga rättighet som startade hela mänskliga rättighetsrevolutionen.

Enligt tryckfrihetsförordningen har man rätt att gå till pressen och avslöja missförhållanden utan att myndigheterna har rätt att efterforska vem som har läckt uppgifterna. Myndigheterna har visserligen också rätt att hemlighålla vissa uppgifter, men medborgarna har rätt att avslöja dessa uppgifter, och myndigheterna har inte rätt att efterforska vem som röjt uppgifterna. Ansvaret läggs ytterst hos medborgarna, det är medborgarna, individerna, som demokratin ytterst har förtroende för. Men trots vars och ens frihet och rätt enligt tryckfrihetsförordningen att avslöja missförhållanden var det ingen som läckte till pressen att Sveriges regering avvisade de två egyptierna till tortyr.

Inom industrin införde Ericsson ett system som kallas för Red Flag. För att komma tillrätta med låg produktionskvalitet gavs de anställda vid löpande banden i tre fabriker med identisk produktion i tre världsdelar rätt att gå till produktionsledningen om de upptäckt ett allvarligt fel i produktionen och slå larm – hissa Red Flag. Då var ledningen skyldig att omedelbart avbryta produktionen i alla tre fabriker runt om i världen och undersöka den anställdes larm. Först efter att det konstaterats att varningen var obefogad eller att man rättat till felet – det kunde till exempel var en defekt leverans av en viss komponent – hade ledningen rätt att starta produktionen igen.

Det är klart att samvetsrösten kan ha fel. Men poängen är att uppmuntra individer att våga lyssna uppmärksam på den och våga ta modet att följa den. Med risk för att man efteråt får klart för sig att man hade fel. Eller rätt. En anställd som visar Red Flag blir inte straffad om det visade sig att varningen var obefogad.

Politik och samvetsfrihet förutsätter varandra. Politik är demokratins gemensamma beslut om lagar och åtgärder som vi är överens om att följa. Men

⁵ Martin Buber: *Skuld och skuldskänsla*, 1989, sid 21

⁶ Christopher R. Browning: *Ordinary Men. Reserve Police Battalion 101 and the Final Solution in Poland*, 1992

även en demokrati kan fatta felaktiga och omoraliska beslut. Som till exempel att avvisa de två egyptierna till tortyr. Majoritetsbeslut eller regeringsbeslut eller andra myndighetsbeslut är uttryck för majoritetsmakten. Inte nödvändigtvis för något rättfärdigt.

En demokrati som vågar uppmuntra individerna att vara självständiga och lyssna på sina egna samveten blir en modigare och mer levande demokrati. Undertrycks samvetena riskerar de att förtvina och dö.

Polisen bör utveckla en motsvarighet till Red Flag hos Ericsson. Men också andra myndigheter. Som Migrationsverket. Och Regeringskansliet.

Till exempel ska en enskild polis ha rätt att hissa låt oss kalla det Orange Flagga om han uppfattar en order som uttryck för övervåld och vill vägra utföra den ordern. Visar han Orange Flagga ska hon eller han ha rätt att befrias från det aktuella uppdraget. Sedan får frågan prövas efteråt.

Jag kan också tänka mig att en enskild polis ska ha rätt att visa Röd Flagga, vilket skulle innebära att uppdraget måste avbrytas till dess att Röd Flaggvarningen har prövats.

Enskilda tjänstemän ska uppmuntras till samvetsmod genom att det ska göras förkastligt att på olika sätt trakassera dem som vågar använda sig av samvetsfriheten och hissar Orange eller Röd Flagga. Det är viktigt att skapa stödstrukturer för samvetet. Så att vi har lättare att bli samvetsmodiga.

Ett system där man uppmuntras att anmäla felaktigheter som begåtts är bra, men bättre är att ha rätt att avbryta felaktigheter.

President Bush införde *deterrent attack* – avskräckande anfall. Att följa samvetsanropet är också ett slags avskräckande och föregripande handling. Hade polismännen som avvisade de två egyptierna handlat avskräckande mot de amerikanska CIA-agenterna hade Sverige inte drabbats av vanära. De två hade sluppit torteras. Vi hade sluppit den rättsprocess som säkert kommer.

Och poliserna hade dessutom blivit hjältar. Man frågar nämligen inte friheten om lov. Man frågar inte samvetsfriheten om lov. Det gäller alla, även poliser och statsråd. På Mänskliga Rättighetsdagarna 2007 höll jag ett miniseminarium om polisens rätt till samvetsfrihet. Efteråt kom en lärare på polishögskolan fram och tackade mig och sa att han ville ta upp frågan i undervisningen.

KU, JO och JK och FN:s kommitté mot tortyr och FN:s kommitté för mänskliga rättigheter har slagit fast att det stred mot svensk lag och internationell rätt att avvisa Agiza och Alzery. Staten har dömts att betala skadestånd på 3 miljoner kr var till de båda. Men ingen person har ställts inför rätta. Den svenska rättsstaten är ansiktslös.

Brian Palmer:

Demokratins pris betalas i civilt mod (2015)

»Ingenting viktigt är någonsin gratis«, konstaterade Jonathan Kozol en gång, om politiskt engagemang. I princip varje samhällsutveckling i human riktning har krävt otaliga exempel på individuellt mod, lidande och uppoffring. Ta vilken rörelse som helst som har utmanat mäktiga intressen – Gandhis *satyagraha* som drev fram slutet för det brittiska väldet, suffragetternas rösträttskamp, arbetarrörelser som krävt rättvisare fördelning av välståndet: Makten slår alltid tillbaka mot dem som deltar i kampen. Också när rörelsen som helhet till slut segrar, har individerna i den fått sina uppehållen förstörda, skadats till sina kroppar, berövats sina liv.

Särskilt demokratin har sitt pris av personliga uppoffringar. Demokratiska system byggs nästan aldrig från noll, under idealiska förhållanden av fria och öppna diskussioner. I stället formas de när makt slits från centraliserade styrelseskick, som demokratiaktivisterna försöker ersätta med brett fördelad makt. Den gamla regimen slår ofta tillbaka mot aktivisternas kroppar och existensvillkor.

Därför är civilt mod en av demokratikämpars kardinaldygd. Civilt mod kan vi definiera som en villighet att ta risker för att försvara människor utanför den egna familjen och vännerna eller för att stödja ett gemensamt gott, som till exempel yttrandefrihet. Det är ett altruistiskt mod, till stöd för andra som sannolikt kan vara oförmögna att återgälda stödet. I vår nyligen utkomna bok *101 historiska hjältar* föredrar Ola Larsmo och jag termen *civilt mod*, för att skilja begreppet från vardagsspråkets användning av begreppet *civilkurage*. Men bägge uttrycken duger.

Tyranner av alla slag straffar människor som visar civilt mod, av flera skäl. För det första för att sådana individer är svårare än andra att skrämja. På hot kan de svara med fortsatt trots mot tyrannen. Om nödvändigt fortsätter de med sin aktivism trots dödshot, intill den dag de blir mördade. Så var fallet med Anna Politkovskaja, Anastasia Baburova, Martin Luther King Jr och Oscar Romero, för att bara nämna några.

För det andra: tyranner fruktar det civila modet på grund av dess förmåga att skapa moralisk auktoritet. Heroiska gestalter som Gandhi, som större delen av mänskligheten beundrar och litar på, är ofta personer som har visat ett intill självuppgivandet gränsande mod. Vi ser upp till människor som har bevisat att de är hängivna gemensamma mål och inte bara är ute efter egen vin-

ning. När Malala Yousafzai som skolflicka i norra Pakistan vågade blogga och stå upp mot talibanerna, gjorde hennes värtaliga mod henne till föremål för ett mordförsök, och skickade henne samtidigt in i rollen av globalt moraliskt ledarskap. Att hon fick Nobels fredspris var ett erkännande av den moraliska auktoritet hon redan hade vunnit.

För det tredje är det civila modet nästan lika smittsamt som fruktan. När Rosa Parks vägrade lämna sin plats på en buss i Alabama, kom det majestätiska i hennes handling – trots mot en rasistisk regim – att inspirera tusentals andra att vilja göra likadant som hon. Modets smitta gav därigenom bränsle åt bussbojkotten i Montgomery, liksom åt så många andra sociala rörelser. Sådan smitta har till och med kunnat märkas i mina undervisningsklasser, när studenterna och jag har intervjuat modiga gäster. Efter en diskussion med en journalist, Amy Goodman, som nästan blev dödad när hon försökte stoppa en massaker i Östtimor, ville många studenter tala mer med Goodman efter lektionen. Flera hade olika varianter på samma fråga: »Hur går jag med?»

Denna dag i klassen var en påminnelse om att civilt mod fortfarande är en oundgänglig ingrediens i dagens strider för att upprätthålla eller utvidga demokratiska processer. Just vårt historiska ögonblick har sina egna demokratihjältar. 2014 hade jag förmånen att intervju en av de modigaste, Edward Snowden.

Medan han arbetade för USA:s National Security Agency och dess privata underleverantörer upptäckte Snowden en massövervakning av häpnadsväckande omfattning. NSA avlyssnade i hemlighet de privata kommunikationerna mellan hundratals miljoner människor jorden runt. Offer för myndigheten var alltifrån vanliga amerikaner till Tysklands konservativa premiärminister, Angela Merkel. Snowden förstod att en så massiv övervakning från statens sida bröt mot amerikansk lag och troligen mot USA:s konstitution, liksom mot de mänskliga rättigheterna för andra nationers folk. Framför allt insåg han att ett hemligt övervakande av hela befolkningar utgjorde ett hot mot demokratin. Han hade läst FBI:s smutsiga historia: Washington Postredaktören Ben Bradlee skrev att president John F. Kennedy och hans familj var allvarligt rädda för FBI-chefen J. Edgar Hoover. I sådana fall – vem regerar över vem? Har vi en situation i dag – med övervakning som är långt mer tekniskt avancerad och omfattande – där presidenter, premiärministrar, lagstiftare, generaler och domare är rädda för sitt eget lands övervakningsapparat? Som Rebecca Solnit uttrycker det: vi står inför »en statsapparat som kräver oinskränkt avskildhet för egen del och fullständig avkläddhet för resten av oss«.

Snowden kände sig skyldig att slå larm om vad som pågick och på så vis få

igång en världsomfattande allmän debatt om huruvida vi vill leva under ständig statlig övervakning. Han förstod att han kunde få betala ett fruktansvärt pris för detta: andra visselblåsare som hade informerat media om övergrepp begångna av det nationella säkerhetssystemet hade det gått illa för. Bradley (nu Chelsea) Manning stod inför hård behandling i olika fängelser efter att ha avslöjat krigsförbrytelser och brott mot mänskliga rättigheter. Snowden insåg att han på liknande vis kunde gå en livstid av brutal fångenskap till mötes. Det hindrade honom inte.

Han sa farväl till sin flickvän och deras bekväma liv på Hawaii, där han hade ett stort hus och ett välbetalt arbete. Efter att ha flugit till Hong Kong i maj 2013 vittnade han inför journalister om NSA:s brott och blev därvid den kanske störste visselblåsaren genom tiderna.

Som ledamot i juryn för Ordfronts Demokratipris hade jag privilegiet att få intervjua Edward Snowden via videolänk från Umeå, Sverige, när han den 15 november 2014 tog emot detta pris.

När förbindelsen öppnades och Snowdens ansikte syntes på skärmen, hälsade jag på den lågmälda unge man som tagit strid mot världens mäktigaste militärapparat. Han hade visat det Gloria Steinem en gång kallade för »modet att göra sig sårbar«.

Snowden riskerade allt för att uppmärksamma oss alla på att vi är föremål för olaglig massövervakning. Han var villig att ge sitt liv för oss andra. Psykologen William James har skrivit att när vi möter individer som varit beredda att dö för ett samhälleligt gott, ser vi upp till dem därför att de har »vidrört livets djupaste mysterium«. Det mysteriet kan vara vad lantarbetarledaren Cesar Chavez hade i åtanke när han sa: att vara människa är att lida för andra, och må Gud hjälpa oss att vara människor.

Översättning: Ingegärd Waaranperä

Brian Palmers samtal med Edward Snowden i samband med utdelningen av Ordfronts Demokratipris 2014 återges på sid 360.